

ROLF TORSTENDAHL

Historikern inför ideologierna

Problemställningar utifrån debatten om ideologiernas död*

Att ideologierna är döda eller i dödsryckningarna är en tes, som få politiskt intresserade svenskar torde ha undgått att stifta bekantskap med. Den har lanserats av Herbert Tingsten redan för mer än ett decennium sedan i Dagens Nyheters spalter¹ och den väckte, som bekant, stor uppmärksamhet, när Tingstens bok *Från idéer till idyll* utkom vid nyår 1966. Därmed är inte sagt, att tesen vunnit större spridning i Sverige än i andra länder. Den har här också väckt motstånd, framför allt hos politiker men också från Kurt Samuelsson, som publicerade en bok med motsatt tendens kort efter Tingstens, och från Leif Lewin i hans doktorsavhandling om planhushållningsdebatten 1967.

Tingstens tes hör hemma i en internationell debatt, som nu florerat några år, där många vetenskapsmän intagit samma ståndpunkt som Tingsten: ideologiernas makt är bruten, i varje fall i de s.k. lyckliga demokratierna. Deras tid är ute – de är döda eller ligger i dödsryckningarna. Tingstens bok är alltså inte helt originell, även om argumentationen är hans egen. Men Tingsten anförs av Seymour Lipset som en av tankens upphovs-

---

* Ursprungligen föredrag i Historiska föreningen i Lund 13/2 1967, här i omarbetat skick. Utom vid nämnda tillfälle har framställningen diskuterats med docent Göran B. Nilsson.

¹ Tesen finns antydd också i en del av Tingstens äldre arbeten, se t.ex. sammanfattningen i *Den svenska socialdemokratiens idéutveckling II*, Sthlm 1941, spec. 418 f, 425.

män, och han själv förklarar i ett sammanhang, att han börjar bli en smula stolt över den med ty åtföljande önskan att visa dess riktighet.

Diskussionen om ideologiernas död har på det internationella planet utspelat sig mellan i första hand dels sociologer, dels statsvetenskapsmän med politisk idéhistoria som specialitet. Man kan kanske fråga sig vad den rör historikern. Är det inte egentligen en diskussion med sikte på att klarlägga den politiska situationen i det samhälle vi lever i just nu? På den frågan tror jag man måste förbehållslöst svara ja. Syftet med de flesta framställningarna i ämnet har uppenbarligen varit, att klarlägga politikens funktioner och förutsättningar i den rådande situationen. Men ändå kan man inte tveka om dess betydelse för historisk forskning. För det första är tesen naturligtvis baserad på historiskt material och bygger därför på en rad påståenden om en förfluten, om än närliggande, tid. För det andra förutsätter tesen, att det som nu är dött eller döende har »levt» tidigare, dvs. att just det man menar med ideologier har i någon mening fungerat tidigare.

Därför tror jag det finns allt skäl för en historiker att uppmärksamma diskussionen, som har påtagliga anknytningspunkter till i varje fall 1800-talets och 1900-talets politiska idéer och partibildningar.

Den debatt som utspelat sig har varit mångfasetterad och stimulerande. Den har dock inte alltid varit helt klar. Därför skall jag först redogöra för själva diskussionen och dess väsentliga argument. Därefter kommer jag över till den vitala frågan om definition av termen »ideologi». Slutligen skall konsekvenserna för den historiska forskningen tas upp till behandling.

I

Huvudtankegången i Tingstens olika framställningar¹ tycks mig

¹ Utom Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratin, Stockholm 1966, kan nämnas Stability and vitality in Swedish democracy, Political Quarterly 1955,

kunna sammanfattas på följande sätt. Ideologierna är döda i det praktiska politiska livet. Det innebär, att vad Tingsten kallat »de stora feltänkarnas» system är obsoleta som direktiv för politikernas ställningstaganden och målsättningar i sin verksamhet. Det innebär däremot inte, att politikerna upphört med sina reverenser för dessa »feltänkare». Tvärtom är man enligt Tingsten angelägen att hela tiden betona arvet från de ideologiska lärofäder man bekänner sig till, och om det gäller ideologins huvudbeståndsdelar, förklaras de gärna (t.ex. socialisering) vara något som skall genomföras på lång sikt, även om de saknar ögonblicklig aktualitet. Politikerna är t.o.m. så angelägna att betona sin ideologiska hemort, att de förklarar även uppenbara avsteg från den i ideologin utstakade handlingsvägen för »sann» socialism, liberalism eller konservatism, och hävdar att just de från ideologin avvikande tillvägagångssätten skall leda till det ideologiskt utstakade målet.

Detta förhållande är enligt Tingsten en följd av en speciell situation, som har uppkommit i de av honom som »lyckliga» demokratier betecknade länderna. Han framhäver flera moment i denna situation. De väsentligaste för hans resonemang tycks vara följande. Först och främst har en grundläggande värdegemenskap uppstått bl.a. därigenom att alla partier av någon betydelse helhjärtat accepterar demokratin, även partier som tidigare haft en särpräglad ideologisk profil bl.a. genom att inta en vacklande eller avvisande hållning till demokratin. För det andra har dessa stater – Tingsten avser närmast de skandinaviska länderna, England, Holland, Belgien och Schweiz (dessutom nämns Västtyskland, Österrike, USA, Kanada, Australien, Nya Zeeland, Israel och Uruguay) – genomlevt en tid av enastående ekonomisk expansion. För det tredje tillkommer i de stater där avspänningen kommit längst (Skandinavien) en ut-

---

och Strid kring idyllen, Stockholm 1966, som är en kort försvarsskrift mot den kritik, som riktats mot Från idéer till idyll. – Den följande redogörelsen bygger huvudsakligen på Från idéer till idyll, 9–74, och Strid kring idyllen, 7–21.

präglad homogenitet i fråga om nationalitet, språk och religion.

Dessa förutsättningar har enligt Tingsten framkallat ett läge, där avspänning är ledmotivet. Kontroverser förekommer framför allt i den politiska propagandan som ett medel att värva röster, men i sak är enigheten stor. Politiken är inte längre en strid mellan varandra ömsesidigt uteslutande ideologiska föreställningar utan har alltmer blivit en fråga om administration. Det gäller bara att välja medel för att nå praktiska mål, som alla är ense om.

Stabiliteten i dessa lyckliga demokratier är också påfallande. Skiftningarna i partiställning mellan olika val har under efterkrigstiden varit obetydlig. Partikadrerna är fasta och i brist på grundläggande skiljelinjer mellan partierna har den politiska propagandan blivit alltmer präglad av moderna reklammetoder: man säljer partier som tandpasta och söker i första hand göra »konsumenterna» märkesmedvetna. Det är nämligen inte längre fråga om att övertyga anhängare av andra partier om att de har fel utan att värva de likgiltiga och vacklande.

Alltså: den framgång de en gång ideologipräglade partierna haft i sina sociala och ekonomiska utjämningssträvanden har resulterat i en omfattande värdegemenskap, som har omöjliggjort den ideologiska kampen.

Från andra håll har ytterligare argument framförts med syfte att visa att ideologierna spelat ut sin roll.

Några av tesens övriga förfäktare är sociologer och har anlagt en sociologisk infallsvinkel. I första hand gäller detta Seymour Martin Lipset och Daniel Bell, men det kan förtjäna nämnas att engelsmannen T. H. Marshall redan 1950 tangerade den här behandlade tematiken från sociologiska utgångspunkter.² Den

---

² Marshalls huvudsynpunkt är att den sociala klasskonflikten och därav alstrade ideologiska motsättningar uttunnats allteftersom det faktiska politiska medborgarskapet blivit en realitet för tidigare maktlösa grupper. T. H. MARSHALL, *Citizenship and social class* i förf:s *Citizenship and social class and other essays*, Cambridge 1950, spec 77 ff.

sociologiska infallsvinkel, som åsyftas, representeras på ett utmärkt sätt av Lipsets *Political man*, som utkom 1959,³ där olika gruppers attityder till samhället, till andra grupper och till partierna är huvudföremål. Lipset konstaterar i Marshalls efterföljd att »socialism» och »liberalism» blivit flytande i och med att alla vill bevara frihet för individerna i viss utsträckning, samtidigt som alla godtar statliga ingripanden av långtgående natur i det ekonomiska livet. Liksom hos Tingsten framstår detta förhållande hos Lipset i första hand som en följd av välfärdspolitiken, så att som Marshall och Lipset betonar också arbetarna har fått politiskt och ekonomiskt medborgarskap. »Denna triumf för den demokratiska samhällsrevolutionen i Väst gör slut på inrikespolitiken för de intellektuella, som måste ha ideologier eller utopier som drivkrafter för sin politiska aktivitet», konkluderar Lipset. Detta innebär inte, att han menar att alla klassstrider har försvunnit. Tvärtom betonar han, att attitydundersökningar visat, att det i USA finns en utbredd föreställning om klassolikheter och önskningar om deras nedrivande. Den viktiga skillnaden mot tidigare finner han dock vara, att alla i stort är ense om de olika partiernas representativa uppgifter, det ena partiet företräder vissa grupper och det andra partiet andra, liksom man är ense om fackföreningars och andra intresseorganisationers representativa uppgifter. Klasstriden kommer alltså att fortsätta, menar Lipset, men utan ideologier.⁴

I en annan framställning har Lipset lagt till ett annat argument. I en uppsats från 1964 förklarar han att minskningen av bitterheten i de ideologiska frågorna kan sättas i samband med – förutom den minskade ekonomiska klasskonflikten och de nedtonade religiösa motsättningarna – att ett vetenskapligt betraktelsesätt och därmed följande anlitan av expertis accepterats i en rad frågor, som tidigare stått i centrum för den politiska

³ Sv. övers. *Den politiska människan. Studier i politikens sociologi*, Stockholm 1966.

⁴ LIPSET, *Den politiska människan*, 317–21. Jfr ibidem kap. 8–10.

debatten. Exempel utgör ekonomiska problem av många typer, militära frågor och frågor på de internationella relationernas fält. Därigenom – och det är argumentets kärna – har det på en rad punkter blivit svårt att angripa motståndaren i moraliska termer beträffande frågor, där tidigare moraliska överväganden varit slagträn i debatten.⁵

Samma grundtanke har Otto Brunner varit inne på i uppsatsen *Das Zeitalter der Ideologie*, där han menar, att ideologierna växte fram och fyllde i svar på de frågor, som väcktes utan att det var möjligt att vetenskapligt besvara dem, när psykologi och socialvetenskaper från 1700-talet började etableras. Detta innebar, att äldre vetenskapliga ståndpunkter petrifierades i ideologierna. Med tiden har sålunda en allt större klyfta mellan vetenskap och ideologi uppstått. Detta har blivit tydligt bl.a. genom att prognoser inte slagit in. Ideologiernas trosmoment och övertygelseförmåga har därigenom minskat och deras förfäktare har varit tvungna att kompromissa. Ideologin har därigenom småningom på sin höjd kunnat uppfattas som en »myt».⁶ Möjligen kan Karl Mannheim sägas ha föregripit denna tankegång, då han redan 1930 förklarade att utopiformerna – hans term för vad som vanligen brukar kallas ideologier – alltmer kommit att framstå inte som varandra bekämpande trosformer utan bara som konkurrerande partier, något som han sätter i samband med att de utopiska elementen skjutits tillbaka till förmån för en tekniskt-praktisk inställning.⁷

Också Daniel Bell har tangerat detta problem. Han fram-

---

⁵ S. M. LIPSET, *The changing class structure and contemporary European politics*, i *Dædalus* 1964, 272 f.

⁶ O. BRUNNER, *Das Zeitalter der Ideologien: Anfang und Ende*, i förf:s *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1956, 211 f, 217 ff. Detta är kärnpunkten också i Raymond Arons diskussion av avideologiseringen. Enligt honom har ideologin – han talar företrädesvis om marxismen – blivit en religionsersättning, ett opium för de intellektuella, utan kontakt med praktisk verklighet. R. ARON, *L'opium des intellectuels*. Paris 1955, spec 274 ff, 315 ff.

⁷ K. MANNHEIM, *Ideologie und Utopie*, Bonn 1930, 237, 241 ff.

håller, att 1800-talets ideologier med sina trosmoment och sina anspråk på oundviklighet var bundna till grupper av intellektuella, som sökte skapa sig en fast ställning i samhället. Men i dagens samhälle är dessa ideologier uttömda. En rad faktorer, varibland kan nämnas uppkomsten av välfärdssamhället och kapitalismens modifieringar, har medfört att de gamla ideologierna har förlorat sin »sanning» och sin förmåga att övertyga den radikala intelligentian.⁸

En summering av här återgivna argument ger följande tre huvudpunkter. 1. Den sociala utjämningen har medfört att ideologierna försatts ur spel. 2. En långtgående om än ej total värdegemenskap har uppkommit (och detta påstådda faktum förutsätts vara oförenligt med stridande ideologier). 3. De politiska samhällsteorierna har visat bristande överensstämmelse med verkligheten, har råkat i konflikt med vetenskapen och har skjutits undan till att bli enbart retorisk utsmyckning.

Dessa tre argument förekommer vart för sig eller tillsammans i olika formationer. Tingsten torde vara den, som klarast företrätt kombinationen av alla tre. Han, Lipset m.fl. har också otvetydigt klargjort, att de anser, att det finns ett samband mellan det första och det andra argumentet. Vidare talar Tingsten om »avideologiseringen» utan specifikationer oavsett vilken argumenttyp han använder, varigenom han måste förutsätta, att argumenten gäller samma sak, och – rimligtvis – att också den tredje argumenttypen står i något kausalt sammanhang med de bägge föregående.

2

De här givna preciseringarna av några av de viktigaste discussionsargumenten visar klart, att en central fråga måste vara, vad en ideologi är. Jag menar inte då, vad en ideologi »egentligen» är. Vad jag avser är, hur man lämpligen skall bestämma

---

⁸ D. BELL, *The end of ideology*, Glencoe 1960, 372 f.

termen »ideologi», vilken definition man skall välja. Det är en fråga, där inte bara godtycket regerar. Praktiska överväganden erfordras. Främst gäller det att avväga kravet på lättförståelighet mot kraven på precision och användbarhet. Samtidigt som man bör följa vardagsspråkets användning av begreppet ideologi så nära som möjligt, måste man alltså söka ge termen ett exakt och otvetydigt innehåll – eventuellt flera alternativa klart bestämda innehåll – för att den skall vara väl användbar i historiska och andra vetenskapliga sammanhang.

Mer eller mindre klart utförda figurerar två bestämningar av begreppet i diskussionen. Dessutom förefinns ett par utförda definitionsdiskussioner. Jag skall först diskutera de ofullständiga begreppbestämningarna.

1. En ideologi är uttryck för sociala spänningar. De förevarande sociala spänningarna kan registreras med sociologiska metoder, genom att individens och grupperns attityder fixeras. När man konstaterar en social spänningsutjämning kan man alltså hävda att grundvalen för ideologiska ståndpunkter samtidigt minskar eller försvinner. Tanken tycks alltså kunna uttryckas så, att utan sociala spänningar – klasskamp, förtryckta minoriteter osv. – kan inte ideologisk politik förekomma. Två alternativa tolkningsmöjligheter av en sådan ståndpunkt föreligger: antingen menar man, att för att människor skall kunna skapa eller omfatta ideologier fordras psykiska förutsättningar, som endast är för handen i en social kampsituation; eller också menar man, att en ideologi är en åskådning, som innehåller moment av social kamp, och därför saknar resonans, när ingen kampsituation föreligger.

Ett sätt att ge en definition av ideologi är som nämnt att klargöra, vad ideologi »egentligen» är. En smula tillspetsat skulle jag vilka påstå, att det är innebörden i den ena av de just anförda tolkningarna av tanken, att ideologier försvinner om den sociala spänningen försvinner. Om alltså innebörden av

detta argument är, att en social kampsituation utgör en nödvändig förutsättning för att ideologier skall skapas och omfattas, ligger tanken snubblande nära, att ideologin »egentligen» endast är ett uttryck för den sociala spänningen. Jag vill inte påbörda de sociologiskt inriktade forskare, som framställt avspänningsargumentet, att ha gjort detta uppenbara felslut.¹ Att jag ändå vill hävda, att felslutet ligger nära till hands, beror på Karl Marx. När Marx hävdade, att ideologier var ett uttryck för och en rationalisering av klassintressen, var det synbarligen en tanke på vad ideologier »egentligen» är som försvävade honom. Genom diskussioner av den egna lärans funktion i klasskampen, har Marx dock garderat sig mot den uppenbara och närliggande invändningen, att konkreta exempel motsäger tesen – Marx själv, Owen och andra socialister hade inte utformat idéer i sin klass intresse. Kvar står emellertid, att idéskaparnas och propagandisternas självständiga roll enligt Marx var utspelad. De kunde bara fördröja eller påskynda, inte hindra eller förändra utvecklingen.

Vad den sociologiska forskningen kring politiska förhållanden gjort, är att den omsatt Marx tanke på en vetenskaplig bas. Det är politiska attityder man undersökt, inte *som uttryck för utan i korrelation till* sociala situationer. Men om så är fallet säger oss denna politiskt-sociologiska forskning endast en sak, nämligen att vissa politiska föreställningar uppvisar en hög korrelation med vissa sociala förhållanden.² Däremot säger sociologins resultat ingenting om, vad ideologier *är* i betydelsen hur de bör definieras.³ Tvärtom *förutsätter* den sociologiska argumenteringen, om

---

¹ Däremot återfinns den »egentliga» bestämningen av ideologi hos JAMES BURNHAM (Direktörernas revolution, Sthlm 1947, 27 f, 160 f) och tangeras nära av C. WRIGHT MILLS (The power elite, New York 1957, 325 ff).

² Dahrendorf har givit en intressant och inträngande diskussion av marxismens förhållande till den sociala verkligheten, (R. DAHRENDORF, Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft, Stuttgart 1957, spec. kap. I och IV).

³ Detta är också huvudinnebörden i La Palombara's kritik av avideologiserings-

den skall kunna användas på problemet om ideologiernas försvinnande, en definition av vad en ideologi är.

2. Ideologier är »totala» (Lipset m.fl.) »världsåskådningsmässiga» (Lipset, Brunner), en »all-or-none affair» (Bell) – dvs. utgör helhetssyner på samhällslivet i slutna system och utesluter därigenom allt kompromissande. Ideologiers företrädare vill värva anhängare genom att övertyga om sin uppfattnings »riktighet» eftersom andra har »fel». En ideologistyrd politik utesluter därför, enligt Lipset, definitionsmässigt tolerans. Partier som bygger på ideologier »arbetar på att få världen att följa deras grundåskådning», menar han. »De betraktar sig inte som konkurrenter i ett politiskt spel med eftergifter och kompromisser, utan som stridande i en stor kamp mellan gudomlig och historisk sanning å ena sidan, fundamentala misstag å den andra sidan».⁴

När det gäller att fixera en rimlig innebörd av begreppet ideologi, kan man knappast undgå att ställa sig inför frågan om ideologiernas »totala» eller »världsåskådnings»-karaktär. Att det är fråga om ett »system»-krav är ofrånkomligt. Vilka kriterier systemen måste uppfylla, kan dock diskuteras. Jean Touchard, utgivaren och huvudförfattaren av *Histoire des idées politiques*, är påfallande återhållsam i sin användning av termen ideologi, men han gör däremot i verkets inledning en distinktion av största intresse. Det finns en skillnad mellan politiska doktriner och politiska idéer, så att visserligen alla politiska doktriner är politiska idéer, medan satsens omvändning däremot inte gäller.⁵ Den politiska idén *behöver* nämligen inte vara en del av ett system, där olika politiska idéer sätts i sammanhang med

---

litteraturen. La Palombara menar, att man alltför lättsinnigt framställt avideologisering i politisk-moralisk mening som en nödvändig följd av industrialiseringsprocessen och välfärdsstatens framväxt. J. LA PALOMBARA, *Decline of ideology: A dissent and an interpretation*, i *The Amer. Pol. Science Review*, 1966, 8.

⁴ LIPSET, *Den politiska människan*, 68 f.

⁵ J. TOUCHARD, *Histoire des idées politiques I*, Paris 1963, VI f.

varandra, t.ex. genom att (en eller flera) politiska idéer framställs som härledda ur en princip. Detta är också en ståndpunkt, som Tingsten närmare utvecklat i uppsatsen *De politiska ideologierna i vetenskaplig debatt*. Han konstaterar där, att uppfattningar i speciella politiska frågor, t.ex. att man föredrar republik framför monarki, därför att den republikanska statsformen ger bättre garantier för statschefens kompetens, inte brukar anses ge uttryck för en ideologi (ideologisk ståndpunkt). Om vederbörande däremot motiverar sitt ståndpunktstagande för republiken med att personlighetsprincipen måste vara en grundläggande utgångspunkt och att den är oförenlig med ärftliga ämbeten, har däremot en ideologisk ståndpunkt angivits, enligt Tingstens uppfattning av det vanliga språkbruket.⁶

Det torde finnas all anledning att acceptera Tingstens och Touchards ståndpunkt. Touchards distinktion reser emellertid problemet, om man bör låta begreppet »politisk doktrin» vara detsamma som »ideologi» eller ej. Något stadgat språkbruk på den punkten torde man inte kunna finna i vetenskapliga framställningar. Däremot finns det en tendens att låta ideologi stå för enbart ett antal politiska doktriner, som lancerats alltifrån 1700-talet, medan tidigare politiska doktriner mera sällan betecknas på detta sätt (även om man talar om »politiskt-ideologisk forskning» o.d. i mer allmän mening). Distinktionens lämplighet kan kanske diskuteras, och den torde väl mer vara en följd av att termen ideologi lancerats – som många påpekat – närmast som en nedsättande benämning på vissa sjuttonhundrataletsfilosofers samhällsteorier,⁷ och inte som ett uttryck för någon definierbar skillnad i teoriernas uppbyggnad och grundvalar mellan politiska doktriner av tidigare och senare ursprung.

Egendomligt nog har deltagarna i avideologiseringsdebatten i allmänhet underlåtit att diskutera, vad de menar med ideologi

---

⁶ H. TINGSTEN, *Åsikter och motiv*, Sthlm (tr. Lund) 1963, 19.

⁷ T.ex. BRUNNER, 197 ff, TINGSTEN, *Åsikter och motiv*, 19 f.

utan nöjt sig med ovan anförda antydningar. Två undantag finns, Tingsten och Brunner. Deras definitionsutredningar har därför stort intresse. Dessutom har Kurt Samuelsson gjort en begreppsbestämning, vars underlag han visserligen inte diskuterar, men som ändå förtjänar att jämföras med de övriga.

Tingstens definition återfinns mer eller mindre utförd på många ställen i hans idéhistoriska framställningar,⁸ men framför allt diskuteras den i hans förut nämnda uppsats *De politiska ideologierna i vetenskaplig debatt*. Ett vitalt stycke ur denna framställning lyder:

»Ofta påstås att de politiska ideologierna utgör värderingar och på denna grund är undandragna debatt; när det gäller värderingar föreligger ju icke sanningsfrågan. Uppfattningen är naturlig så till vida, som en ideologi tänks ägnad att påverka handlandet och för att handla krävs ju ett beslut, som kan sägas vara beroende av en värdering. I varje ideologi finns också ett moment av värdering eller åtminstone av utsagor, som antas ägnade att omedelbart framkalla en värdering av bestämd art. Men en undersökning av några politiskt viktiga ideologier visar omedelbart, att de icke huvudsakligen utgör serier av värderingar. Verklighetsomdömen spelar huvudrollen. I de mest skilda ideologier kan värderingarna – vilka i regel är ytterligt allmänt angivna – vara ensartade; det är uppfattningen av verkligheten som ger ideologin dess särprägel.»⁹

Tingsten pendlar här mellan definition och empirisk undersökning av något som förutsätts vara redan definierat. Hans »definition» är tämligen snäv, men inte snävare än att han kan urskilja olika typer av ideologier utifrån definitionen. 1. Metafysiskt baserade, där metafysiken utgör huvudmomentet, t.ex. religiös metafysik och, på det profana området, naturrättslig

⁸ Se t.ex. förordet från 1939 i *De konservativa idéerna*, Sthlm 1966, 5 ff. Även *Från idéer till idyll*, 49 f, 54 ff, och *Strid kring idyllen*, 7 ff.

⁹ TINGSTEN, *Asikter och motiv*, 21.

metafysik. I bägge dessa fall, kan ideologin uttryckas i enbart sakpåståenden utan några värderingsuttryck: man fastställer Guds existens, återger Guds befallningar osv. respektive fastslår hurdan människans »sanna» natur är osv. De för handlandet nödvändiga värderingarna framgår endast indirekt: man bör inte bryta mot Guds befallningar eller mot »naturen». 2. Andra ideologier utgör historieuppfattningar och härpå grundade förutsägelser om framtiden. Hegel och Marx utgör exempel, och deras läror behöver inte uppfattas som idealbildning (Marx polemiserar direkt däremot) utan kan ses som verklighetsbeskrivningar. Dessa beskrivningar kan dock vara ägnade att uppväcka värderingar hos läsaren. 3. Vissa ideologier utgörs av påståenden om biologiskt betingade skillnader i egenskaper mellan olika människor. Upphovsmännen hävdar gärna, att de endast avsett verklighetsbeskrivning, men beskrivningen är ofta sådan att den måste uppväcka värderingar hos dem som tar intryck av framställningen. 4. Slutligen finns ideologier, som klart redovisar de värderingar, varifrån tanke systemet sägs utgå, och det sägs då gärna att detta gäller enbart dem som delar värderingen. Dessa måste däremot godta de förslag eller förutsägelser, som ideologins utformare framställer, eftersom de politiska konsekvenserna framställs som rena följsatser ur utgångsvärderingen. Bentham, Maurras och Sorel får exemplifiera. Tingsten menar beträffande dessa ideologier, att det intressanta inte är de grundläggande värderingarna, utan den rad av påståenden om verkligheten, som upphovsmännen kommer till från dessa värderingar.

Tingstens slutsats blir, att de politiska ideologierna väsentligen består av verklighetsomdömen, och han avvisar också uppfattningen, att »feltänkandet» (de för sanna utgivna sakpåståendena) i grunden utgör ett uttryck för (miljöbundna) värderingar.¹⁰

---

¹⁰ TINGSTEN, Åsikter och motiv, 21 ff.

Ett mycket väsentligt moment i Tingstens analys av ideologibegreppet är alltså, att även om man alltid kan utläsa värderingar ur ideologier, är det aldrig värderingarna utan ideologins verklighetspåståenden, som ger ideologierna deras speciella karaktär. Han hävdar också, att värderingarna kan vara desamma i mycket skilda ideologier, och tycks därmed närmast anse sig ha eliminerat möjligheten, att det skulle kunna vara så att både värderingar och påståenden om verkligheten skilde ideologierna från varandra.

Brunners definition är uttryckligen av »idealtypisk» karaktär. Det innebär att Brunner inte nödvändigtvis menar, att någon särskild ideologi helt motsvarar definitionen, men att allt som kan betecknas med termen »ideologi» i mer eller mindre grad omfattar de moment, som återfinns i definitionen. Denna idealtypiska definition säger, 1. att ideologier vill vara vetenskapliga och är så i viss grad, 2. att de påstås vara fotade på oavvisliga lagar (om det ekonomiska livet eller om historien) och därmed blir världsåskådningar och metafysik, 3. att de innebär politiska program (ibland som grundval för partier) och därmed ger anvisningar för handlande.¹¹

De bägge första momenten i Brunners definition, den delvis uppfyllda vetenskapliga ambitionen och det metafysiska elementet, motsvarar naturligtvis Tingstens »påståenden om verkligheten». Det tredje momentet, anvisningar för handlandet, motsvarar vad Tingsten säger om möjligheten att alltid utläsa värderingar som handlingsgrundval ur ideologier. Enigheten är påfallande: verklighetsbeskrivningar av metafysisk, vetenskaplig eller kvasivetenskaplig art *måste* förefinnas, om man skall kunna tala om en ideologi. Uttryckta värderingar fordrar varken Tingsten eller Brunner men väl ett politiskt program med anvisningar för politiskt handlande.

Brunners och Tingstens definitioner tar i uppenbar grad sikte

---

¹¹ BRUNNER, 200 f.

på politiska teorisystem så som de framgått ur berömda teoretikers pennor. Det är verk av Bentham, Mill, Burke, Maurras, Marx, Lenin osv., som passar in i definitionen och skall karakteriseras med dess termer. När Tingsten säger, att en undersökning av några ideologier visar, att de huvudsakligen innehåller verklighetspåståenden och att värderingsmomentet är sekundärt, tänker han uppenbarligen på en katalog av berömda teoretikers verk.

Mot denna definitionstyp har Kurt Samuelsson kraftigt opponerat. Han polemiserar starkt mot föreställningen, att ideologierna en gång fanns som tämligen klart från varandra avgränsade, fasta system. Han hävdar också, att föreställningen om ideologiernas död är en frukt av ett sådant synsätt.¹²

Själv vill Samuelsson definiera ideologi som »en uppfattning om hur samhället bör vara organiserat. Den består av ett antal politiska mål, i sin tur grundade på ett antal värderingar». ¹³ Han talar också om »grundvärderingar» som detsamma som ideologi.¹⁴ Detta innebär, att han tar avstånd från tanken, att ideologierna skulle vara »sociala och ekonomiska metodläror». ¹⁵

Samuelsson sätter alltså värderingarna – inte verklighetspåståendena – i centrum i sin definition av ideologi. I den väsentliga frågan, hur de politiska värderingarna skall fastställas, har han emellertid mycket litet att säga. Han refererar de politiska systemen med deras verklighetspåståenden, men detta kan alltså inte vara väsentligt utifrån hans definition. Han gör dock också en rad ideologiska bestämningar, som är högst intressanta. På följande sätt bestäms t.ex. gaullismens ideologiska förankring. »Det starkt nationella, hävdandet av 'Frankrikes storhet', pragmatismen i fråga om dirigeringen av näringslivet, statstankens personifiering i presidentmakten, de många

¹² K. SAMUELSSON, *Är ideologierna döda*, Sthlm (tr. Lund) 1966, 63 ff.

¹³ *Ibidem*, 199.

¹⁴ *Ibidem*, 197.

¹⁵ *Ibidem*, 227.

yttre arrangemangen av närmast det andra kejsardömet typ, samtidigt det i stort sett okorrumpade fasthållandet vid de mänskliga och politiska friheter som revolutionsidéerna innehöll, ett visst inslag av viktorianism i den offentliga attityden. Kan egentligen de konservativa idéerna i deras moderata form finna ett bättre uttryck?»¹⁶ Frågan är rent retorisk. Den ger ett omdöme, och detta är – nästan genomgående – baserat på åtgärder, som vidtagits i de Gaulles Frankrike. Uppenbart är att Samuelsson anser sig kunna fastställa värderingarna utifrån åtgärder – om han inte avviker från sin definition och anser att åtgärder kan ideologiskt klassificeras. Ett annat problem uppstår av att han anser sig kunna ideologiskt klassificera personer – en rad av de amerikanska presidentkandidaterna klassificeras ideologiskt utan att detta tycks vålla några större svårigheter.¹⁷

Dessa exempel ger inte någon allsidig eller rättvisande bild av Samuelssons framställning, men har tagits upp enbart för att påpeka ett par svårigheter, som Samuelsson inte klart tagit ställning till. Den ena gäller, hur man kan klassificera åtgärder i ideologiskt hänseende. Förutsättningen måste väl vara, att man vet utifrån vilka idéer åtgärden vidtagits, dvs. vilka motiv som varit avgörande, när beslutet om åtgärderna fattats. Samuelsson har själv påtagligt exemplifierat, att man inte kan vara säker på detta, när han behandlar socialförsäkringspolitiken och konstaterar, att Gustav Möller 1946 förordade samma åtgärder som var centerpartiets förslag i ATP-frågan. Samuelsson avvisar möjligheten, att förslagen skulle vara uttryck för samma ideologi, därför att enligt hans mening de värderingar som låg till grund för ställningstagandena, var olika.¹⁸ Här har han alltså själv förnekat att åtgärder och handlingsprogram som sådana kan ideologiskt bestämmas. Frågan är om det är möjligt med personer: finns det alltså liberaler, konservativa och socialister

¹⁶ Ibidem, 142.

¹⁷ Ibidem, 133.

¹⁸ Ibidem, 219 f.

enligt detta sätt att bestämma ideologisk hållning? När Samuelsson gör sådana bestämningar måste han ha tänkt på vederbörandes »grundvärderingar». Hur man kommer åt dessa, förblir dock oklart. Är det fråga om deras gärningar, gäller den nyss anförda invändningen. Är det fråga om deras politiska mål grundade på värderingar, förutsätts dessa komma till uttryck, ha en ensartad karaktär och vara konstanta för vederbörande.

Tingsten och Brunner å ena sidan och Samuelsson å den andra har givit skarpt divergerande bestämningar av begreppet ideologi. Medan de förra vill basera definitionen på mer eller mindre vetenskapligt utformade system innehållande verklighetsbeskrivande påståenden, grundar den senare sin ideologibestämning på värderingar.

Definitionerna har naturligtvis haft följder för diskussionen om ideologiernas död. För Brunner framstår det som en naturlig sak, att ideologierna har spelat ut sin roll. De utgjorde med socialvetenskapen konkurrerande teorisystem med ett mer eller mindre vetenskapligt element, men de har inte kunnat behålla sin marknad, när vetenskapen trängt fram, fått allt klarare utformning och givit konkreta resultat.¹⁹ Uppenbarligen förutsätter han, att rent vetenskapliga teorier inte kan betecknas som ideologier.

Tingsten är något mer svävande på denna punkt. Han sätter aldrig vetenskap och ideologi i kontrast till varandra, även om han talar om ideologer som »feltänkare», vilket tycks innebära, att deras vetenskapliga ståndpunkt åtminstone måste vara passerad.

Just på den punkten för Leif Lewin diskussionen framåt genom sin doktorsavhandling om planhushållningsdebatten. Lewin förklarar, att han ansluter sig till Tingstens definition av ideologi,²⁰ även om han inte uttryckligen berör den vitala frå-

¹⁹ BRUNNER, 217 ff.

²⁰ L. LEWIN, Planhushållningsdebatten, Sthlm (tr. Upsala) 1967, 510.

gan om värderingarnas roll kontra påståenden om sakförhållanden. Lewins tes är, att ideologier i Tingstens mening fortlever.²¹ Exemplifikationen hämtas från planhushållningsdebatten, där han menar att socialdemokraterna å ena sidan och de borgerliga å andra byggt upp handlingsprogram på olika föreställningar om den ekonomiska verkligheten. Att detta, åtminstone i huvuddragen, är en alldeles korrekt beskrivning av situationen från trettioalets ingång fram till sextioalet, förefaller uppenbart utifrån hans analyser.

De skilda verklighetsbeskrivningarna på den borgerliga och den socialdemokratiska sidan baseras på skilda nationalekonomiska uppfattningar. Först är det keynesianismen som ställs emot den äldre nationalekonomin, sedan är det fråga om förfiningar och utvidgningar av Keynes teorier. Det är naturligtvis inte enbart fråga om vetenskap. Politikerna drar också ur de vetenskapliga resonemangen ut handlingslinjer. Om vetenskapsmannen säger, att en stimulerad och möjliggjord konsumtionsökning innebär en efterfrågestimulans som fortplantar sig till hela näringslivet, säger sig politikern, att han i den rådande situationen vill få igång just en sådan ekonomisk expansion för att häva den rådande arbetslösheten och planerar därför åtgärder, som kan ge denna effekt.

Lewin tolkar alltså detta politiska resonemang som ideologiskt. Utifrån den tingstenska definitionen kan det också mycket väl ses på det sättet. Frågan är emellertid, om resultatet i så fall kan anses på något sätt förvånande. Både Lipset och Brunner har som ovan anförts kontrasterat just vetenskap och ideologi, och Lipset har klart sagt ifrån, att ideologiska föreställningar har ersatts av vetenskapliga som bakgrund för politikernas handlande.²² Ekonomiska, sociologiska och andra vetenskapliga resultat ligger till grund för politikernas avgörande, menar Lipset.

²¹ Se framför allt sammanfattningen, ibidem 516–522.

²² »As the ideology of 'scientism' becomes accepted, the ideologies of the extreme left and right lose much of their impact.» LIPSET i Dædalus 1964, 273.

Det vore också egendomligt, om inte politikerna skulle utnyttja de vetenskapliga teorier, som kan läggas till grund för prognoser. Därmed blir emellertid Lewins resultat föga sensationellt. För att någon avideologisering skulle kunna äga rum, måste, om man godtar hans resonemang, politikerna bortse såväl från äldre politiskt inspirerade samhällssystem som från den aktuella vetenskapens teorier, när de utformar sina handlingsprogram. Om man vill undvika att på detta sätt låta förutsättningarna bestämma resultatet men ändå vill följa den tingstenska definitionstypen, kommer man fram till en ståndpunkt av Brunners typ. Ideologier blir definitionsmässigt obsoleta samhällsteorier, system som inte längre har vetenskaplig relevans. Att de under sådana omständigheter kan förklaras döda, är lika trivialt som att det motsatta resultatet framgår ur den vidare definitionen.

Svårigheten med den trängre definitionstypen, som utesluter gångbara vetenskapliga teorier ur ideologibegreppet, är att gränsdragningen är svår. Nästan alla vetenskapliga teorier har på sikt visat sig vara »feltänkande» i den meningen att de kunnat förfinas.²³ Vad som är avideologisering idag skulle därför kunna framstå som ideologisk politik i morgon. Vill man kringgå denna svårighet genom förutsättningen, att ideologier av sina anhängare skall anses stå över vetenskaplig kritik, löper man risken att inte kunna få fram några ideologer. Systembyggarna själva, t.ex. Bentham och Marx, har ofta ansett sig vara vetenskapsmän och sökt tillämpa vetenskapliga metoder, även om deras läror sedermera stundom omfattats med en frälsningsglöd, som har föga med vetenskap att göra.

Skall man använda den tingstenska definitionstypen, torde det därför i klarhetens namn vara nödvändigt, att gå den väg Lewin gått. Man måste då till ideologiska verklighetspåståenden

---

²³ Det torde också vara ogörligt att skilja mellan samhällsvetenskap som har och sådan som saknar politiska ambitioner. Exempelvis JAMES BURNHAM *The managerial revolution*, C. WRIGHT MILLS *The power elite* och Vance Packards olika arbeten utgör gränsfall.

räkna sådana vetenskapliga teorier och resultat, som av politikerna läggs till grund för handlingslinjer. Då kan man heller inte tala om avideologisering i annan form än att alla politiker stöder sig på *samma* vetenskapliga teorier – »the ideology of 'scientism'» i Lipsets terminologi.

De vitala elementen i Samuelssons definition är värderingar. Det är uppenbarligen inte nog med att värderingar uttrycks. De måste också spela en roll som drivkrafter i det politiska handlandet. Därmed förs frågan över till att gälla motiv. Hur får man reda på, att det var en viss politisk grundvärdering och inte exempelvis taktiska överväganden, som utgjorde en politikers motiv att inta en viss ståndpunkt eller vidta en viss åtgärd? Den frågan ger Samuelsson inget svar på.

Samtidigt måste man konstatera, att det utifrån värderingsdefinitionen inte är något speciellt förvånande påstående, att ideologiska element fortlever i politiken. Valet mellan handlingslinjer måste ju träffas efter värdering av de tänkta resultaten. För Samuelsson är det också viktigt att visa, att *skilda* värderingsgrunder föreligger, och att det alltså är fråga om stridande ideologier. Lipset och Tingsten är därvidlag av en annan mening. De menar, att värdegemenskapen har blivit allt större och omfattar alla vitala fält av det politiska livet.²⁴ (Däremot har de naturligtvis inte påstått att den är total.) Utifrån Tingstens ideologidefinition spelar ju detta ingen roll, eftersom han uttryckligen hävdar att samma värderingar kan framgå ur olika ideologier. Uppenbarligen har han med värdegemenskapsargumentet velat rycka undan marken för en livsförklaring av ideologierna utifrån en definition av Samuelssons typ.

Man kan alltså hävda, att man endast når triviala resultat om man i avideologiseringsdebatten strikt håller sig till en bestämd definitionstyp. Den enda stridsfrågan därvidlag utgör, om skilda värderingar spelar någon roll i nutida politik eller inte.

---

²⁴ LIPSET i Dædalus 1964, 296. TINGSTEN, Från idéer till idyll, 19 f.

Detta innebär dock inte, att diskussionen om ideologiernas död är trivial och saknar betydelse. Den har inneburit en diskussion av en mängd vitala problem av intresse både för den nutida politikens villkor och för historisk forskning. Här skall endast de senare behandlas.

3

För en historiker är den närmast till hands liggande frågan: I vilken mening kan ideologierna sägas ha levt tidigare, och utifrån vilken eller vilka definitioner kan historikern belägga resonemang, som rör sig med ideologiska termer?

Svårigheten för en historiker blir evident, om man försöker anpassa den tingstenska definitionen på historiska förhållanden, framför allt riksdagsdiskussioner. Det kan vara inte bara svårt utan nästan omöjligt, att ur riksdagsdebatter från 1800-talet få fram en enda liberal i den meningen, att han har anslutit sig till Benthams eller någon annan teoretikers uttalanden om verkligheten. Fragment därav är uppenbarligen påvisbara hos enskilda framstående politiker, men massan av deras anhängare kan inte bestämmas just på denna punkt. Uppfattningen om »medelklassen» som det bärande elementet i framåtskridandet är, som Björklund visat, ett viktigt element i den borgerliga liberalism, som började växa fram i Sverige på 1820-talet.¹ Om det räcker med verklighetspåståenden av denna art, kan vi alltså säga, att vi har ideologiska liberaler i Tingstens mening – men de är få. Frågan är dock, om sådana fragment av verklighetspåståenden – ur vilka man alltså drar vissa konsekvenser av betydelse för det politiska handlandet – är tillräckliga för en ideologisk bestämning i Tingstens mening. Det kan ju mycket väl tänkas, att t.ex. C. H. Anckarsvärd omfattade en uppfattning av verkligheten, som i övrigt radikalt skilde sig från de teoretikers, t.ex. Constant, som givit uttryck åt medelklassföreställningarna i ett

¹ S. BJÖRKLUND, Adlig opposition och borgerlig liberalism vid 1823 års riksdag, i Scandia 30 (1964), 48 f, jfr 84.

teoretiskt-politiskt system. Problemet blir alltså på hur många punkter man måste kräva en *belagd* överensstämmelse, för att man skall kunna säga att det är fråga om samma ideologi. I ytterlighetsfallet blir det så, att vi bara har en marxist, Marx själv, och en liberal, som då antingen är Bentham, Constant, Mill eller någon annan som vi bestämmer oss för som ideologitformare. Tingsten skall naturligtvis inte anklagas för naiviteten, att inte ha sett problematiken, men han klargör inte, hur den skall lösas.

En annan komplikation av Tingstens definition framgår av hans sätt att behandla Rickard Sändlers skrift »Socialiseringsproblemet: allmänna synpunkter», från 1936. Tingsten konstaterar att hos Sandler saknas de marxistiskt färgade prognoser om samhällets utveckling, som fortfarande kännetecknade den svenska socialdemokratins allmänna grundsatser. Detta blir för honom ett »bevis» på hur långt partiets ideologiska avveckling redan då hunnit. Sandler har nämligen i sin skrift givit uttryck åt en rad allmänt hållna värderingar utan att dessa kombinerats med verklighetspåståenden hämtade från Marx eller från socialdemokratins programskrifter. Dessa värderingar var, menar Tingsten, allmänt godtagna utom möjligen de som pekar mot den fulla sysselsättningens princip. Tingsten konstaterar också i förbigående, att Sandler anser, att man utifrån de redovisade värderingarna bör kunna lösa det problem han uppställt, nämligen socialiseringsfrågan.²

Om Sandler menade – vilket dock inte framgår av hans skrift – att statligt ägande till produktionsmedel är önskvärt som en *konsekvens* av de givna värderingarna, medan någon från något annat parti uttrycker samma värderingar men kommer till en helt annan ståndpunkt i socialiseringsfrågan, förefaller det inte helt övertygande att tala om värdegemenskap, även om det naturligtvis är formellt riktigt, att en sådan före-

² TINGSTEN, Från idéer till idyll, 19 f. Jfr. TINGSTEN, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling I, Stockholm 1941, 367 f.

ligger i de uttryckta värdesatserna. Det kan inte vara alldeles egalt, vilka slutsatser i fråga om praktiskt handlande de behandlade personerna anser, att deras redovisade värderingar bör föra med sig. Men om man är benägen att se någon ideologisk skillnad däri, har man övergivit Tingstens definition. Utifrån den har han helt rätt: avsaknaden av marxistiska verklighetspåståenden i Sändlers skrift gör att den inte är ideologisk, därför att den inte ger uttryck åt en åskådning som kan återföras på Marx, den svenska socialdemokratins tidigare programskrifter e.d.

Samuelssons sätt att definiera ideologi ställer historikern inför andra svårigheter. Problemet med värderingar som drivkrafter för handlande är lika svårt för historikern som för samtidsbetraktaren: det är omöjligt att fixera värderingar bakom handlingar och ståndpunkter och omöjligt att finna godtagbara kriterier för att skilja mellan taktik och uppriktighet. Denna svårighet kan man dock bortse från, om man anlägger en annan aspekt. Det kan vara av intresse att skärskåda värderingsmönstret ur ideologisk synpunkt i de politiska deklARATIONERNA, handlingsprogrammen och talen, oavsett om upphovsmannen där angett sina verkliga motiv för de praktiska åtgärder som förordas. Därmed är dock inte alla svårigheter övervunna. Samuelssons definition är tämligen svävande: ideologier utgörs av »ett antal» politiska mål grundade på värderingar.

Om en person säger: »Staten bör driva (bekosta, övervaka och reglera) den skola som finns i Uppsala men inte den som finns i Södertälje», är detta inget i vanlig mening ideologiskt ställningstagande. Som ovan påpekats brukar satser, som enbart uttrycker politiska ställningstaganden inte räknas som ideologiska. Den anförda satsen är heller inte ideologisk enligt Samuelssons definition, eftersom i varje fall ett uttryckt värderingselement saknas. Med tillägget »... eftersom staten bara bör driva skolor, där undervisning i latin förekommer», blir ett av Samuelssons villkor uppfyllt. Det politiska ställningstagandet

motiveras med en värdering av latinstudier kontra latinfri undervisning. Att han i sin definition indragit »ett antal» politiska mål grundade på värderingar förändrar inte avsevärt situationen, då det är lätt att formulera en rad påståenden – att tullarna på oberedda skinnvaror bör höjas, eftersom det är synd om pälsjägarna osv. – som alla innebär politiska ställningstaganden motiverade med värderingar. Vad man saknar, om man lägger samman en rad påståenden av denna typ, är sammanhanget. Det förefaller strida mot vanligt språkbruk, att beteckna en rad olika värderingar och därpå grundade politiska ställningstaganden, som inte kan sättas i ett systematiskt förhållande till varandra, som uttryck för en ideologi. Skälet, varför Samuelsson valt sin uttunnade definition är uppenbarligen att han velat undgå systemkravet, de en gång för alla färdiga politiska systemen, som så lätt kan förklaras vara ur funktion.³ Finns det då någon väg mellan Skylla och Karybdis, mellan Tingstens behårda systemkrav och Samuelssons – i min tolkning – lösa politiska idéer?

Låt mig återgå till mitt exempel om skolorna i Uppsala och Södertälje. Om den som gjorde ställningstagandet om statens engagemang hade gjort prosten J. B. Runstens ord vid 1853/54 års riksdag till sina, tycks mig saken komma i ett annat läge. Runsten menade, att staten borde sörja för den humanistiska bildningslinjen – med latin – men inte för en reallinje vid lärdomsskolan, eftersom det fanns en stor skillnad mellan »å ena sidan samhällets yttre reala natursida, med dess naturfria och privatpersonliga, industriella och kommersiella förfoganden, och, å den andra, samhällets universella så att säga andesida, eller den, alla enskilda intressen förmedlande, allt enande och ordnande samhällsmakt, som företer sig under formerna av kyrka och stat».⁴ Vad som skiljer denna motivering från ut-

³ Jfr ovan 231.

⁴ Ex. hämtat från O. WENNÄS, *Striden om latinväldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet*, Sthlm (tr. Upsala) 1966, 132.

talandet, att staten bara bör bedriva skolor där latin förekommer, är att det senare inte ger någon anknytning till några andra politiska värderingar, medan Runstens tirad – i verklighetsbeskrivningens form – ger ett komprimerat uttryck åt ett helt system av värderingar. Stefan Björklunds *Oppositionen* vid 1823 års riksdag, speciellt uppsatsen *Adlig opposition och borgerlig liberalism*, utgår från en ideologidefinition som nära anknyter till detta resonemang. Björklund preciserar: »I stället för att uppfatta den nya ideologin som ett komplex av tankegångar hos ett antal teoretiker har jag försökt beskriva den som en tämligen enkel grundsats. Undersökningen gäller sedan vilka intressen, som kunnat ge sina politiska framträdanden formen av härledningar ur denna grundsats».⁵ Det finns naturligtvis ingen nödvändighet att korrelera de ideologiska ställningstagandena med intressegrupperingar och Björklunds undersökning är också delad på flera moment, där den ideologiska delen väl kan läsas för sig.

Historikerna har ofta löst problemet med ideologierna på ytterligare ett annat sätt. Som exempel kan nämnas Stig Ekmans avhandling om representationsreformen, där reformens motståndare kallas konservativa och dess anhängare för liberala. Naturligtvis sker inget ohägn därmed. Ekman har klart sagt ifrån, att termerna brukas på detta sätt.⁶ Möjligen kan man fråga sig, vad det är för mening med att kalla någon liberal, när detta bara är en omskrivning för anhängare till representationsreform av viss typ. Men Ekman har många föregångare. Exakt samma invändning gäller en mängd avhandlingar och undersökningar rörande svenskt 1800-tal. Ställningstagandena till representationsreformen står i centrum för den politiska debatten, och nästan alltid får de om möjligt avgöra den ideologiska klassificeringen. Terminologiskt är systemet olämpligt, därför att begrepp

⁵ S. BJÖRKLUND, *Oppositionen* vid 1823 års riksdag, Upsala 1964, 5.

⁶ S. EKMAN, *Slutstriden om representationsreformen*, Upsala 1966, 13.

som konservativ och liberal gärna förknippas med mycket vittgående associationer. Saken skulle enbart ha en terminologisk aspekt, om det vore så, att vi kunde pröva politikerna inför ett och samma representationsförslag under en mycket lång tid. Reformförslagen växlade dock kraftigt till innebörd och konsekvenser – och därmed växlar också innebörden i de terminologiska bestämmingar, som är gjorda utifrån dem. Ofta har historikerna klargjort, att de varit medvetna härom, genom att tillägga modifierande bestämmingar till ideologibegreppen. Detta är dock att kringgå, inte att lösa problemet.

Ett annat problem uppstår, när man vill fullfölja en undersökning, som omspannar en tidrymd både före och efter ständsriksdagens genomförande. Från mitten av 1880-talet har en ny fråga av helt annan art intagit rangplatsen av probersten för politikernas hållning, tullfrågan. Hur är nu de bestämmingar jämförbara, som är gjorda utifrån varierande representationsförslag och utifrån tullfrågan?⁷ Jag tror inte det finns något tillfredsställande svar på den frågan.

Ytterligare ett problem uppkommer av att många politiker uttalat sig svävande kring den fråga, som utgör kriteriet, och kanske förfäktat kompromisslösningar av olika typer. Resultatet har blivit att vi har fått bestämmingar som »ultra»-konservativ och -liberal, »moderat»-konservativ, »grå»-liberal osv. av den typ, som bl.a. – han är långt ifrån ensam – Erik Fahlbeck lämnat en provkarta på vid redogörelsen för representationsförslagets behandling vid 1847/48 och 1850/51 års riksdagar.⁸

4

Lika litet som begreppet ideologi i avideologiseringsdebatten är

⁷ Se t.ex. S. CARLSSON, *Svensk historia II*, Stockholm 1961, om representationsfrågan (415 ff.) och om Rundbäckarna (546, 559 f.). Ändå brukas ideologiska termer i denna handboksframställning restriktivare än i många vetenskapliga specialundersökningar.

⁸ E. FAHLBECK, *Ständsriksdagens sista skede, 1809–1866 (Sveriges Riksdag VIII)*, Stockholm 1934, 376 ff.

de ideologiska bestämningarna i den historiska litteraturen entydiga. Där finns dock också en annan likhet. Det kan vara fruktbart att angripa ideologiproblemet utifrån olika infallsvinklar för att klargöra människors attityder till partier och åskådningar, politikernas värderingar och politikernas användande av samhällsteoretiska system. På samma sätt kan det vara fruktbart att angripa ideologiska frågeställningar på ett historiskt stoff från olika utgångspunkter och med olika frågeställningar. Vad man i bägge fallen måste komma ihåg är dock, att svaren inte nödvändigtvis går att jämföra, därför att vi knappast kan göra troligt att de gäller samma sak.

Vad är det man har velat uttrycka med ideologiska bestämningar i historiska sammanhang? Man tycks klart kunna särskilja tre olika typer av frågeställningar.

1. Man har velat fixera den allmänna politiska hållningen hos individer och grupper (partier). Frågeställningen kan besvaras utefter två olika linjer. Man kan söka komma åt de bestämmande motiven bakom ställningstagandena i olika frågor. Huvudproblemet är då det källkritiska: hur kan man få reda på de avgörande motiven? Var Kennedys engagemang i rasfrågan ett uttryck för en politisk och social jämlikhetsvärdering eller ett försök att värva röster? Var det socialdemokratiska partiets ATP-utspel taktik eller uttryck för sociala trygghets- och jämlikhetsvärderingar? – Man kan emellertid också söka komma åt attityder och attityders konstans. Det kan ske genom att undersöka och jämföra individers eller grupperns ställningstaganden i olika frågor. Därigenom kan man konstatera, i vilken utsträckning en korrelation föreligger i ställningstaganden till olika problem. Detta är en gigantisk forskningsuppgift, och den är naturligtvis av speciellt intresse för den tid, då partiväsendet ännu inte var fullt utbildat. Historikerna har heller inte gått förbi den. I en rad undersökningar upprättas ett mer eller mindre tydligt samband mellan attityder till olika samhällsproblem, speciellt till representationsfrågan kontra andra poli-

tiskt brännande frågor. Utifrån undersökningar som Stig Ekman, Olle Gasslanders, Åke Holmbergs, Göran B. Nilssons och Olof Wennås finns det exempelvis goda möjligheter att jämföra och korrelera attityder till representationsfrågan, den ekonomiska politiken, skandinavismen, den lokala självstyrelsen, fattigvårdspolitiken och skolfrågan. Mycket återstår dock att göra, innan vi kan få en klar bild av de attitydkorrelationer och samverkansgrupperingar, som utgör ett vitalt led i uppkomsten av ett fastare partiväsen.

Det är naturligtvis både möjligt och önskvärt, att attityderna kan knytas samman med sociala och ekonomiska intressen och sociala förändringar. Björklunds undersökning av den tidiga liberalismen i Sverige visar, att resultaten inte behöver bli självklarheter. Den politiska sociologin av Lipsets modell kan vara till stor hjälp, när det gäller att avgöra, vilka »intressen», som kan vara värda en undersökning.

2. En andra typ av frågeställning, där man har använt ideologiska bestämningar, gäller politiska värderingssystem. Om en politiker eller teoretiker har givit uttryck åt tanken, att vissa politiska ställningstaganden måste följa ur vissa värderingar och att dessa värderingar av dem sätts i ett faktiskt förhållande till varandra, har man ofta givit ståndpunkten en ideologisk etikett. Denna avser alltså ett värderingssystem, som ofta inkläts i verklighetspåståendens form.

Utifrån frågeställningen, vad politiska idéer faktiskt inneburit, ställer denna syn på ideologierna historikern inför en rad uppgifter. Det gäller att fixera värderingssystemen och inte bara att beskriva politiska teorier hos enskilda teoretiker. Björklunds undersökning är ett försök att fixera ett av de många värderingssystem, som kallats liberala, nämligen det borgerligt liberala. Heckscher och Elvander har sökt fastställa skillnader mellan olika typer av konservatism i Sverige, Tingsten har behandlat det socialdemokratiska värderingsmönstrets skiftningar osv. Fortfarande finns dock stora stycken obrukad mark för ideo-

logisk forskning i denna mening. Historikern måste vidare inrikta sig på att undersöka konkurrensen mellan olika värderingssystem hos enskilda politiker, eftersom det inte sällan händer, att en politiker motiverar ståndpunktstaganden i en fråga med en värdering, som härleds från en sats eller ett system, som inte överensstämmer med det system han appellerar till i andra frågor. Det kan också tänkas att politiker hänvisar till värderingssystem, som inte ger ledning för konkreta politiska ställningstaganden i generell mening, däremot i enskilda fall. Det kan t.ex. vara fråga om en »kompromissideologi», som tar sin utgångspunkt i grundvärderingen, att statens väl fordrar att enskilda intressen aldrig blir dominerande.⁹

3. Ideologiska bestämningar har också använts för att klargöra idéers ursprung. Tingstens ideologidefinition tar i utpräglad grad sikte på denna frågeställning. Sändlers diskussion av socialiseringsproblemet, utgående från ett värderingssystem, kan i den ovan angivna meningen kallas för en ideologisk utläggning. Man kan dock inte omedelbart klargöra, att den återgår på ett visst teorisystem. Därför vill Tingsten inte kalla Sändlers ståndpunkt ideologisk.

Tingstens analys av ideologibegreppet är mycket klargörande. Han visar där vilken stor roll teoribildarna har tillskrivit sina verklighetspåståenden och han påpekar, att samma värderingar kan ingå i helt skilda teorier. Ställningstaganden för ett statligt planeringsorgan baserat dels på en hög värdering av statligt inflytande över det ekonomiska livets inriktning, dels på förkastande av den ekonomiska liberalismen, kan ju vara ett uttryck för de mest skiftande ideologiska utgångspunkter: demokratisk socialism, kommunism, nazism. Runstens ovan återgivna

---

⁹ Denna tanke är inte ovanlig, och brukar i allmänhet hänföras till konservatismen. Om klassificeringen är lämplig är diskutabelt, eftersom den åtminstone på 1800-talet såväl teoretiskt som praktiskt har varit förenlig med samhällsuppfattningar och värdesystem, som knappast kan kallas konservativa. Jfr R. TORSTEN-DAHL, F. F. Carlson och partifrågan vid riksdagen 1850/51, i StvT 1961, 221 ff.

argumentering om skolväsendet och staten får däremot den i det svenska 1800-talets idévärld något bevandrade att tänka: Boström. Det är verklighetspåståendena – den metafysiska statsuppfattningen med dess härledningar om skillnaden mellan det privata och publika – som ger associationen till ursprungsbeteckningen. Det tycks mig också vara en evident riktig iakttagelse av Tingsten, att inga ideologier förekommer utan verklighetspåståenden ur vilka värderingar framgår eller som sätts i samband med värderingar. Därför ger också verklighetspåståenden i allmänhet den bästa ledningen, om man vill fastställa idéers ursprung.

De här givna preciseringarna av problemställningar – gällande politiska attityder, värdehierarkier och idépåverkan – innebär inte i sig själva något nytt eller okänt för forskningen. Det är ändå ett förstarangsintresse att precisera dem. Deras skiljaktiga innebörd har ofta dolts bakom en terminologisk enhetlighet av förvillande slag.

Det finns naturligtvis inget som hindrar en forskare, att göra de personliga definitioner han önskar. Det torde vara en utopisk fantasi att tänka sig ett stadgat vetenskapligt språkbruk. Men terminologiproblemet är en lämplighetsfråga. Det gäller att välja begreppsbestämningar, som inte leder upphovsman och läsare på fel spår.

Avideologiseringsdebatten och den historiska forskningens utnyttjande av ideologiska bestämningar visar, att begreppens värde över tanken är stort. Det är förvånansvärt lätt att tro och få andra att tro, att »ideologi», »konservatism», »liberalism» osv. innebär detsamma i undersökningar utifrån olika frågeställningar, om man bara använder dessa termer.

Det viktigaste medlet att undgå förvirringen är att klargöra för sig själv och andra, vilken ideologianknuten frågeställning man avser att lösa, och att välja en terminologi som i möjligaste mån är avpassad efter frågeställningen. När de skimrande

ordens konstlade enhet försvinner, blottläggs i stället nya och fruktbara problemställningar att angripa.

Den politiska idéhistorien – liksom för övrigt en myckenhet annan idéhistoria – har primärt varit inriktad på att kartlägga de »stora tänkarnas» insatser. Man har analyserat och penetrerat de originella tankeskapelserna. Naturligtvis måste detta göras.

De politiska idéerna har dock ett bredare register. Skalan mellan system – mer eller mindre originella – och praktiska politiska ställningstaganden med hänvisning till idéer är flytande. Män som Louis De Geer, Adolf Hedin, Arvid Lindman och Per Albin Hansson var inga teoribygare. Att de ändå omfattade och hänvisade till värdehierarkier är påtagligt. Att de också lade uppfattningar om verkligheten, hämtade från såväl politiska teoretiker som från egen erfarenhet, till grund för sina värderingar, är lika klart. Att de också såg sig själva och av andra klassificerades i ideologiska termer är naturligt. Deras teoretiska medvetenhet må ha varit begränsad, men den torde ändå i avsevärd grad ha överstigit den gemene bruksägarens, industriledarens, tjänstemannens och arbetarens. Det är ingalunda självklart, att de mer utformade systemen är intressantare ur historisk synpunkt än de politiska idéer, som är lösta från ett systematiskt sammanhang med andra eller bara ingår i systemfragment. Men om dessa skall skildras måste det ske utifrån en annan frågeställning än den intellektuella originalitetens.

Föreställningar om verkligheten utgör värderingarnas bakgrund, och det är samhällets verklighet som handlingsprogrammen vill påverka. Det är då viktigt att hålla i minnet, att det omgivande samhällets verklighet har undergått stora förändringar, som inte har kunnat undgå att färga politikernas uppfattningar. Utifrån föreställningen om den personliga omvårdnadens värde kunde en patriarkalisk lösning av fattigvårdsproblemet förfäktas under 1800-talets förra hälft, medan det industrialiserade samhällets migrationer omöjliggjorde samma lösning av fattig-

vårdsfrågan även för den som utgick från samma värdering. Men inte bara de konsekvenser man dragit ur sin värdeskala har förändrats. Också själva värdeskalan har påverkats av samhällsförändringarna. Ståndssamhällets upplösning och den sociala omdaningen har exempelvis medfört att »medelklassen» som politiskt värdeord vandrat över från en liberal till en konservativ idésfär.

Samspelet mellan samhällsförändringarna och de politiska värderingarna och handlingsprogrammen förtjänar långt större uppmärksamhet än den som hittills ägnats det. Med klara frågeställningar och en lämplig begreppsapparat låter sig detta väl göra. Men då måste begreppen vara ett medel i klargörandets tjänst och inte tvärtom fördunkla räckvidden av problem och slutsatser.

SUMMARY

One of the first to plead that the era of ideologies is at an end was the Swedish political scientist Herbert Tingsten. He traces this phenomenon in what he calls the successful democracies, that is, principally, some of the West European countries and the United States. Tingsten, who has carried out research on political ideas, does not stand alone as defender of this thesis. Some political sociologists have followed the same line, such as T. H. Marshall, D. Bell and S. M. Lipset.

In this paper some arguments for and against the thesis are analysed. The discussion is complicated, and this paper indicates that, although sociological and ideological arguments have supplemented each other, there is no logical coherence between them. One might go one step further. It is contended that the disappearance of earlier fundamental privileges and sources of class conflicts means that the basis for an ideological standpoint is vanishing (e.g. Bell, Lipset). A statement like this in itself could be a definition of the concept of ideology, a rather uninteresting one, or it may presuppose a definition from other criteria. In that case we have the right to ask for the definition.

Often, the disappearance of political ideologies is debated without definitions. When the concept of ideology is defined, the definitions

have quite different bases. On one hand the vital elements in all ideologies are said to be statements of factual circumstances. Meta-physically or empirically founded, ideologies tell how the world or the human society is constructed. Values, from which people act politically, are either regarded as self-evident, or are the defined basis for the factual statements (Tingsten, Brunner). A questionable point here is how scientific systems should be regarded. It has been noted that science has, in many cases, taken the place of "ideology" when the politicians decide how to act (e.g. Lipset), but it could be said that the use of scientific ideas on, for instance, economics shows that ideologies, according to the definition, are still alive and, in some cases, in conflict (Lewin). On the other hand, ideologies are defined as normative in principle (Samuelsson). Difficulties arise from this definition, too. Any normative utterance could not be regarded as an ideology and, further, identical values may be said to be innate in quite different ideologies.

The analysis shows that it is a trivial task to destroy the ideologies or to give them a lasting life—with the suitable definition. But the discussion is relevant to the empirical research of the historian. It shows that many different questions have a bearing on the problem of ideologies as they are vaguely understood in daily life. Does a politician act in a consistent way in different political situations? That is a question on political attitude, which could be complemented with a sociological point of view. Which are the values to which a politician appeals in order to justify his actions, and how are the different values interrelated? That is a question on the hierarchies of values. Which is the background, the history, of a set of political ideas? That is a question on ideological dependence which, as a rule, can be answered only from statements on factual circumstances.

From this analysis we conclude that the historian needs clear questions, differentiated to cover many aspects of political life, quite unlike each other, all of which are involved in what is vaguely called ideology. The historian's interest has been concentrated on the "great thinkers". Yet it is of the same importance to examine the norms of the average political man, changing as society changes. Old concepts will recur in new surroundings and new concepts in old closed systems. This interrelationship between society and political values must not be forgotten by the historian, even if unified concepts, such as ideology, liberalism, conservatism and so on, do not seem well fitted for research of this kind.